

De vlucht van de familie Simon

Rafael Cardoso

*De vlucht van de
familie Simon*

Vertaling Ronnie Boley

Nieuw Amsterdam

Voor mijn broer, ter nagedachtenis aan onze vader

Tot stand gekomen dankzij Villas-Boas & Moss Literary Agency
in samenwerking met 2 Seas Literary Agency

Oorspronkelijke titel *O Remanescente*. Uitgeverij Companhia des Letras,
Brazilië

© Rafael Cardoso 2016

© Nederlandse vertaling Ronnie Boley / Nieuw Amsterdam 2017

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Annemarie van Pruysen, www.amvp.nl

Omslagfoto's © Rafael Cardoso

Foto auteur © Anna Weise

NUR 302

ISBN 978 90 468 2197 8

www.nieuwamsterdam.nl/rafaelcardoso

Ik zal dan nog een overblijfsel laten, als gij enigen zult hebben,
die het zwaard ontkomen onder de heidenen, wanneer gij in de
landen zult verstrooid worden.

Ezechiël 6:8 (Statenvertaling)

Wie bij zijn eigen begraven verleden wil komen, moet doen als
een man die graaft. Hij moet vooral niet bang zijn om steeds weer
op een en hetzelfde feit terug te komen – het te verstrooien zoals
je aarde verstroot, het om te woelen zoals je grond omwoelt.
Want ‘feiten’ zijn niet meer dan lagen die pas na de zorgvuldigste
doorzoeking datgene prijsgeven wat het graven de moeite waard
maakt.

Walter Benjamin, ‘Ausgraben und Erinnern’

Inhoud

Stamboom 8

Inleiding 9

DEEL 1 13

Intermezzo (1) 89

DEEL 2 97

Intermezzo (2) 216

DEEL 3 223

Intermezzo (3) 306

DEEL 4 313

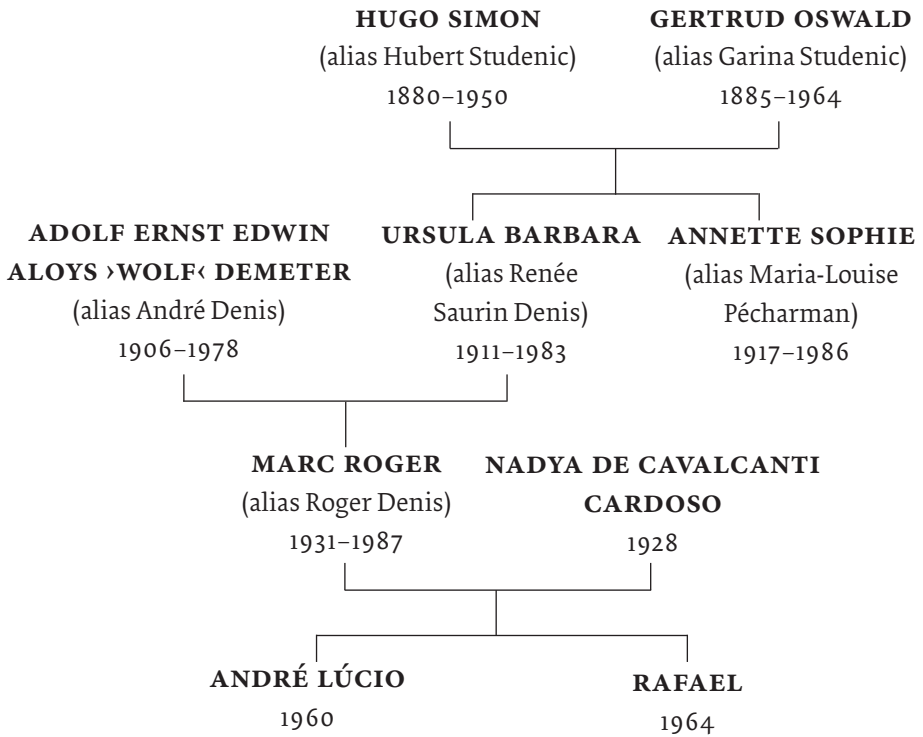
Lijst van buitenlandse termen 397

Index van historische personen 403

Bibliografie 417

Dankwoord 427

Stamboom

Inleiding

Mijn overgrootvader, Hugo Simon, was een prominent figuur in de Duitse Weimarrepubliek. Hij was bankier van beroep maar pacifist en socialist uit overtuiging, en nam actief deel aan de initiatieven die werden ontplooid om Duitsland na de Eerste Wereldoorlog te hervormen. Na de revolutie van november 1918 was hij minister van Financiën voor Pruisen gedurende de korte periode waarin de onafhankelijke socialisten (USPD)¹ de regeringsmacht in handen hadden. Uit teleurstelling over de afloop van de revolutie en het verraad van haar doelstellingen trok hij zich terug uit de politiek en legde zich in plaats daarvan toe op culturele vernieuwing, met name in de vorm van een modelboerderij die hij opzette in het dorp Seelow, op ongeveer een uur ten oosten van Berlijn. Daarnaast was Hugo Simon een fervent voorvechter en begunstiger van de kunsten en zat hij in het bestuur van musea en uitgeverijen. Zijn kunstverzameling omvatte een aantal heel grote namen uit die tijd: Lyonel Feininger, George Grosz, Erich Heckel, Ernst Ludwig Kirchner, Oskar Kokoschka, Franz Marc, Otto Mueller, Edvard Munch, Max Pechstein, en vele anderen. De pastelversie van Munch' *De Schreeuw*, die een paar jaar geleden de krant haalde als een van de duurste kunstwerken die ooit op een veiling waren verkocht, was tussen 1926 en 1937 in zijn bezit.

Vanwege zijn linkse politieke standpunten en Joodse afkomst moest Hugo Simon in 1933, meteen nadat Hitler aan de macht was

1 Zie voor de lijst van buitenlandse termen blz. 397 e.v.

gekomen, Berlijn ontvluchten. Hij en zijn vrouw Gertrud verhuisden naar Parijs waar ze zouden blijven tot juni 1940, toen de stad in handen kwam van de binnenvallende nazitroepen. Hun twee dochters en schoonzoon woonden op dat moment al in Frankrijk en mijn vader was in 1931 in Parijs geboren. Mijn grootvader, de kunstenaar Wolf Demeter, was daarnaartoe verhuisd om samen te werken met Aristide Maillol, een van de belangrijkste beeldhouwers van zijn tijd. Net als veel Duitse kunstenaars in Frankrijk koos hij er na verloop van tijd voor zich te vestigen in het zuiden van het land, eerst in Villefranche-sur-Mer en later in Grasse.

Tijdens de zeven jaar dat Hugo Simon in Parijs woonde, was hij actief in Duitse ballingenkringen. Hij zat in commissies voor vluchtelingenhelp, was medefinancier van de grootste antinazikrant – de *Pariser Tageszeitung* – en sponsoorde literaire en artistieke ondernemingen, waaronder de twee exposities van ‘vrije Duitse’ kunst die in 1938 georganiseerd werden in Londen en Parijs als reactie op de tentoonstelling met *Entartete Kunst* (gedegenereerde kunst) die de nazi’s het jaar daarvoor op poten hadden gezet. In 1937 werd hem door de regering in Berlijn de Duitse nationaliteit ontnomen.

Na de val van Frankrijk moest het hele gezin opnieuw verhuizen en trok het naar Marseille om van daaruit de grens naar Spanje over te vluchten. Zowel Hugo Simon als Wolf Demeter werd gezocht door de Gestapo; de eerste vanwege zijn verleden, de laatste vanwege zijn toenmalige antinaziactiviteiten. Begin 1941 kwamen mijn overgrootouders, grootouders en toen tienjarige vader in Brazilië aan. Ze hadden Europa net op tijd kunnen verlaten om aan de gruwelijke verschrikkingen te ontkomen die de achterblijvers over zich heen kregen. Daarvoor moesten ze niet alleen al hun bezittingen opgeven, maar ook hun identiteit. Om te kunnen ontsnappen, waren Hugo en Gertrud genoodzaakt valse Tsjechische paspoorten te gebruiken en Hubert en Garina Studenic te worden. Mijn grootouders wisten valse Franse papieren te bemachtigen en bedienden zich van *noms de guerre*, die ze bijna dertig jaar zouden aanhouden. Geen van hen zou ooit naar Europa terugkeren. Hugo Simon overleed in 1950 in São Paulo, vrijwel vergeten, ondanks pogingen om zijn identiteit te herkrigen, onder

meer met behulp van schriftelijke steunbetuigingen van Albert Einstein en Thomas Mann. Gertrud Simon overleed in 1964, slechts twee weken na mijn geboorte. Mijn grootouders slaagden er in de jaren zestig in om hun Duitse nationaliteit terug te krijgen, en in 1972 lukte het hun om hun naam en wettelijke identiteit te rectificeren. Drie jaar daarvoor was mijn vader opnieuw geëmigreerd, dit keer van Brazilië naar de Verenigde Staten, waar hij tot aan het einde van zijn leven zou blijven.

Dit is het verhaal over mijn vaders familie, en in het bijzonder over hun vlucht uit Europa en hun eerste jaren in Braziliaanse ballingschap. Het is ook het verhaal over de manier waarop die geschiedenis aan mij werd overgeleverd. Zoals bij zo veel nazaten van families die het geweld tussen 1933 en 1945 overleefden, was het onderwerp bij ons thuis taboe. Mijn grootouders vertelden er haast niets over, behalve nu en dan een enkele anekdote waaruit de al te onthullende details op tactische wijze werden weggelaten. Wanneer iemand in mijn vaders bijzijn over de Tweede Wereldoorlog begon of Duits sprak, sloop hij altijd stilletjes de kamer uit. Daardoor ben ik vrijwel zonder enige kennis over mijn familieverleden opgegroeid. Ja, ik hoorde pas op mijn zestiende dat ik Duitse en Joodse wortels had. Tot die tijd was me wijsgemaakt dat de familie van mijn vader Frans was. Mijn grootvader en grootmoeder stierven toen ik respectievelijk veertien en negentien was. Mijn oudtante en vader volgden toen ik drieëntwintig was, binnen een maand na elkaar. Toen ik na dat verlies het huis van mijn grootouders in São Paulo leegmaakte en hun spullen inpakte, ontdekte ik een ware schat aan foto's, brieven en andere historische documenten. Het zijn stukjes van de puzzel die ik sindsdien aan het leggen ben.

Dit is een boek over een geschiedenis, maar geen geschiedenisboek. Er is heel wat onderzoek voor nodig geweest om het te schrijven, maar het heeft niet de pretentie objectief of nauwkeurig te zijn. Ik heb veeleer geprobeerd recht te doen aan het buitengewone karakter van de mensen die er de inspiratie voor hebben gevormd. De geportretteerde figuren vertonen vaak een gelijkenis met echte personen, die haast allemaal dood zijn maar voortleven in de herinnering van anderen. Een paar namen zijn veranderd, maar de meeste niet. Het is een

waar verhaal, gebaseerd op feiten. Alleen zijn sommige van die feiten niet per se gebeurd zoals ze hier zijn weergegeven. Dit boek is fictie-
neel en bijgevolg getrouw aan zichzelf. Er is alles aan gedaan om te
voorkomen dat het langdradig wordt. Woorden bevatten misschien
beelden. Foto's betekenen misschien meerdere dingen tegelijk. Niet
alles hoeft te zijn wat het lijkt. Wees gewaarschuwd.

DEEL 1

Ze zien en sidderen

Juli 1930

Gertrud gooide haar hoofd achterover en schaterde het uit. Niet dat graaf Kesslers grap over de papegaai en het aapje nu zo geestig was geweest. Ze had alleen een excuus nodig om hardop te lachen. Ze waren eindelijk gearriveerd, geen twijfel mogelijk. In gedachten ging ze de gastenlijst na. De crème de la crème van Berlijn was er, gewoon hier, op het terras achter hun huis. Bij de fontein hield Sammy Fischer zijn hand boven zijn ogen tegen de felle julizon. Naast hem stond Albert Einstein, misschien wel de beroemdste gast van allemaal. Maar roem was natuurlijk niet waar het om ging. Einstein en Fischer waren goede vrienden en dat was de belangrijkste voorwaarde voor een uitnodiging geweest. Nou ja, dat en een zonnig humeur, wat zonder meer een pluspunt was van Harry Kessler: hij was gevat en was bovendien de man die alles over iedereen in Europa wist. Verder was er de eregast, de beeldhouwer Aristide Maillol, wiens aanwezigheid in Berlijn de aanleiding was om dit illustere gezelschap bij elkaar te brengen. Wat ondeugend trouwens van monsieur Maillol, die oude bok, om met zijn piepjonge maîtresse naar haar lunch te komen. Eigenlijk zou ze laaiend moeten zijn op Kessler, die daar de hand in had gehad. Stel je voor hoe opgelaten ze zich zou voelen als ze op een dag werd voorgesteld aan madame Maillol, die volgens zeggen waanzinnig jaloers was. Aan de andere kant was mademoiselle Lucile Passavant niet zomaar een maîtresse, maar zelf ook kunstenares. Dat was haar althans verzekerd. En voor kunstenaars kon je niet de gebruikelijke normen aanhouden. Moest je Renée Sintenis daar bijvoorbeeld zien.

Waar kwam je zo iemand verder nu tegen? Die masculiene trekken, het haar geknipt in een herencoupe, groter dan alle aanwezige mannen en toch zo charmant in haar prachtige mouwloze jurk en die beeldige schoenen. *Quelque chose de risqué*. Zo werd het geen dooie boel.

“*Charmante soirée!*” Kostelijk! Dit moet je echt aan Hugo vertellen, Harry. Ik denk niet dat hij het al gehoord heeft.’

‘Jawel, hij kent het verhaal. Ik heb het hem gisteren verteld.’

Einstein grinnikte zachtjes, tussen korte trekjes aan zijn sigaret door. Gertrud liet haar blik over het terras gaan, maar Hugo was nergens te bekennen. Waar was hij toch gebleven, juist nu, op het hoogtepunt van de middag? Ze hoopte dat hij niet stilletjes naar zijn werk-kamer was geglipt om over de verkiezingen te praten met een van zijn kornuiten van de Liga voor de Mensenrechten. Ze excuseerde zich bij het groepje en ging op zoek naar haar man.

Ze vond hem bij de rododendrons, met één voet op een bloempot, helemaal de heer des huizes, in gezelschap van onder anderen Max en Martha Liebermann, Julius Meier-Graefe en Annemarie, Ludwig Justi, en Herr Gropius en zijn Ise. Mooi zo, precies waar hij hoorde te zijn: in het hart van de kunstwereld, die nu tijdelijk was verplaatst naar hun huis in de Drakestrasse. In dat ene hoekje van haar terras stonden de Pruisische Akademie, de Nationalgalerie, het Kaiser Friedrich Museum, het Pergamonmuseum en het Bauhaus bij elkaar, met Hugo als gastheer en mecenas in het middelpunt. Gertrud was meer dan tevreden. Ze was zo blij dat hij tegenwoordig minder tijd aan politiek en geld besteedde, en meer aan kunst. Daar werd hij pas echt gelukkig van. In september werd hij vijftig en het was tijd om het wat rustiger aan te gaan doen. Zijn broer Dagobert kon de zaken op de bank voor zijn rekening nemen, die leek daar immers plezier in te hebben. Zij zei altijd dat ze niet het eeuwige leven hadden, en het leven was te kort om aan directievergaderingen te verspillen. Had Herr von Bode maar een jaartje langer geleefd. Hij zou een heel respectabele aanvulling op haar gastenlijst zijn geweest. Jammer dat zulke dingen nu eenmaal veranderden.

‘En, Simon, wat vindt u van Feilchenfeldt? Hij schijnt het goed te doen bij Cassirer, niet?’

Voorzichtig schoof Gertrud naar Hugo toe zodat ze hem in de rede

kon vallen voordat hij op Herr Liebermanns vraag kon reageren. Ze tikte zachtjes tegen zijn arm om aan te geven dat ze hem wilde onderbreken.

‘Lieve gasten, ik wil jullie niet storen, maar de lunch wordt zo opgediend. Ik nodig jullie allemaal uit om naar de eetkamer te gaan.’

‘Net op tijd! Ik begon me al af te vragen of ik soms zelf moest koken.’

Zwijgend wierp Gertrud haar man een boze blik toe. Ze zou willen dat hij niet steeds zo grappig probeerde te doen, want dat ging hem over het algemeen slecht af en draaide er alleen maar op uit dat hij overkwam als een lomperik.

‘U slaat een goed figuur als kok, Herr Simon. We zullen uw kostuum op het *Hessenfest* nooit vergeten. Was dat niet twee jaar geleden?’

Met een schalkse glimlach wist Martha Liebermann de aandacht af te leiden van Hugo’s nare opmerking. De schat!

Toen Gertrud weer wegliep, werd ze staande gehouden door Ursula. Ze kon zien dat haar dochter terug wilde komen op hun gesprek van die ochtend, over dat gedoe met Parijs. Ze besloot haar strategisch de pas af te snijden.

‘Heb je je zus gezien?’

‘Die zal wel in haar kamer zitten lezen, zoals gewoonlijk.’

‘Ga even zeggen dat ze naar beneden moet komen.’

‘Heb je al met papa gepraat?’

‘Ik ben nog geen moment met hem alleen geweest.’

‘Wolf en ik staan te popelen om te verhuizen. Hij heeft alles al met monsieur Maillol geregeld. Maar papa moet voor ons een bankrekening openen in Parijs.’

Haar gezicht stond eerder eisend dan vragend en riep herinneringen op aan de negenjarige Ursula die met succes campagne had gevoerd voor een pony.

‘Ik weet het, schat, ik weet het. We hebben dit allemaal al drie keer besproken. Ik praat met hem zodra dat menselijkerwijs mogelijk is.’

‘Dat ik zo ongeduldig word, komt juist doordat we het al drie keer hebben besproken. Hoe vaak moet ik je er nog aan herinneren?’

Gertrud kon de scherpe toon van haar dochter moeilijk los zien van haar nieuwe kapsel. Ze was aan het veranderen in een van die typisch moderne, rationele vrouwen, die door sommige columnisten in de

krant werden geprezen en door anderen verguisd. Het was onuitstaanbaar.

‘Ga jij nu maar tegen je zus zeggen dat ze naar beneden moet komen en laat je vader aan mij over.’

De twee vrouwen stoven in tegengestelde richting weg, hun stappen galmend door de lege kamer. Werkelijk! Ze begon juist wat voor het plan te voelen. Dat zou haar tenminste verlossen van haar dochters constante gezeur. Sinds ze met Wolf Demeter was getrouwd, was ze steeds brutaler geworden, op het beledigende af. Niet dat hij daar wat aan kon doen. De jongen was een dwaas, alleen maar bezig met zijn knappe uiterlijk. Geen elan, geen ambitie. Te veel Hermann Hesse, dat was de ellende met die jonge kerels van tegenwoordig. Het was nog een wonder dat ze niet allemaal naar Monte Verità verhuisden. Gelukkig kwam hij uit een goede familie. Parijs kon weleens goed voor ze zijn. Misschien dat hij onder begeleiding van monsieur Maillol zelfs tot opmerkelijke dingen zou komen. En per slot van rekening was een dochter in Parijs een ideaal voorwendsel om zo vaak langs te gaan als ze wilde.

Terwijl ze arm in arm met Maillol de eetkamer in liep, vertelde graaf Kessler opgewekt dat hun eregast vóór vandaag nog nooit van Einstein had gehoord. Getroffen door het opvallende gezicht van de grote wetenschapper, had de oude beeldhouwer geïnformeerd of hij soms een dichter was.

‘Dat kan niet waar zijn, monsieur Maillol! Hoe is het mogelijk dat u nog nooit van Albert Einstein hebt gehoord? Hij is de beroemdste wetenschapper ter wereld.’

Maillol lachte met Kessler mee, verlegen met de situatie, maar erkennelijk niet van overtuigd dat dit gegeven voor hem van enig belang was. Gertrud was verrukt. Het was precies het juiste soort anekdote, en het gebeurde nota bene op haar feestje. Ze moest niet vergeten ervoor te zorgen dat iedereen het te horen kreeg. De tafel zag er voortreffelijk uit, gedekt met fijn Portugees linnen en een tafelloper met een geometrisch patroon van Josef Hoffmann, allemaal in smetteloos wit en stemmig grijs met verticale streken rood, waarop het elegant afgeronde bestek dat Herr Van de Velde voor hen had ontworpen prachtig uitkwam. Perfect! Alles was gewoon perfect. Terwijl ze de

piekfijne tafel nog een allerlaatste keer controleerde, voelde ze onwillekeurig een steek van spijt dat die onberispelijkheid zou worden bedorven door gebruik. Over een paar minuten zou haar perfect gedekte tafel ten prooi vallen aan de wanorde van het leven. Kon ze dit moment maar voor eeuwig stilzetten. Waar was de fotograaf als je hem nodig had?

Achter in de kamer verscheen Ursula in de deuropening, met Annette aan haar hand en Demeter in haar kielzog. Het meisje werd half meegesleurd door haar zus, en haar zwager liep pal achter haar om te voorkomen dat ze de trap weer opstormde. Gertrud wenkte hen en deed intussen net of ze de rare grimassen van haar tegenspuiterende jongste dochter niet zag. Ze vond het vreselijk als ze zo deed. Als ze haar wangen opblies leek ze wel een kikker. En het was al erg genoeg dat het meisje de mond van haar vader en de uitpuilende ogen van haar tante had geërfd. Ze zag de hatelijke boutade al voor zich: *Fräulein Annette Simon*, dochter van de Berlijnse bankier Hugo Simon, heeft het sprookje van de kikker en de prinses overhoopgegooid door de eerste kikker te worden die ernaar streeft in een prinses te veranderen. Dat kon gemakkelijk uitgroeien tot een van die gemene antisemitische cartoons in *Kladderadatsch*. Nee, het mocht niet gebeuren dat ze als prille twaalfjarige al het onderwerp van spot werd. Ze moest er een einde aan maken. Toen ze aan de andere kant van de kamer waren, wendde ze zich tot Maillol.

‘Monsieur Maillol, als ik me niet vergis kent u mijn schoonzoon al, Wolf Demeter.’

‘O ja, natuurlijk! We hebben twee weken geleden in de buurt van Weimar een heerlijke picknick bij maanlicht gehad, hè Demeter?’

Gertrud werd door dit bericht overvallen. Ze keek haar schoonzoon onderzoekend aan.

‘Een picknick bij maanlicht? Daar heb ik niets van gehoord.’

‘Graf Kesslers schuld, ben ik bang.’

Demeter grijnsde stompzinnig. De ogen van de oude man fonkelden ondeugend.

‘Ja, we hebben in het bos gedanst, als heidenen, maar dan op een tangoplaat.’

‘Hebt u ook gedanst, monsieur Maillol?’

‘Natuurlijk! Meestal beperk ik me tot de wals, maar het was zo’n warme, geurige nacht dat ik een uitzondering heb gemaakt.’

Annette oogde verveeld, alsof ze het verhaal al tien keer had gehoord. Gertrud keek van de een naar de ander, een moment onzeker of ze goedkeurend of afkeurend moest reageren. De priemende blik van haar oudste dochter bracht haar weer tot zichzelf.

‘En hebt u mijn dochters al ontmoet? Dit is Ursula, madame Demeter.’

‘*Enchanté*, madame. Zo jong en al getrouwd! Je laat er geen gras over groeien, wel, Demeter? Dat zag ik al aan de manier waarop je die nacht met Lucile danste.’

Ursula keek boos naar haar echtgenoot, die deed of hij de opmerking niet had gehoord en lijdzaam naar de geheven vinger van de oude man staarde.

‘En dit is mijn kleine Annette, de jongste in huis en nu al een artistiek talent in de dop.’

‘O, *enchanté*, *ma petite*. Dus jij wilt kunstenares worden?’

‘Nee, ik wil dichteres worden.’

Annettes bokkige, in schoolfrans geformuleerde antwoord deed de oude beeldhouwer in lachen uitbarsten, waarbij zijn lange baard meedeinde op zijn schuddende borst. Gertrud hield haar hart vast, want ze wist maar al te goed dat haar jongste dochter er niet tegen kon om te worden uitgelachen. Voor ze iets kon doen, flapte Annette er in het Duits uit: ‘Weet u dat u op een mekkerende geit lijkt als u lacht?’

‘Zo is het wel genoeg!’

Ursula brak haar zus af en begon haar weg te trekken, maar fluisterde eerst nog gauw iets tegen haar moeder. Ze wierp een steelse blik op Maillol. De oude man zat nog steeds te lachen en vroeg aan Demeter wat het meisje had gezegd.

‘Heb je ons naast hem gezet?’

‘Beter nog. Ik heb jullie allebei vlak bij dat mens Passavant gezet. Zo zijn zijn ogen gegarandeerd op jullie gericht. Wees dus aardig tegen haar.’

Toen Ursula haar zus meetroonde naar het terras ging ze op in de tegemoetkomende stroom gasten. Demeter bleef achter en praatte met Maillol en Kessler, die zich weer bij de groep had gevoegd. Ger-